

„Meie oleme tänulikud Nõukogude valitsusele usuvabaduse eest, kuid meile ei anta seda vabadust kasutada.“ Vaimuliku kirjanduse üllitamine Eesti NSV-s religioonialase tsensuuri tingimustes

IMMANUEL VOLKONSKI

Sissejuhatus

Tsensuuri on kasutatud poliitiliselt, moraalselt või ideoloogiliselt ebasobivaks või ohtlikuks peetud ideede ja loomingu leviku takistamiseks¹ läbi aastatuhandete, mistõttu on arusaamad selle olemusest aja ja ühiskondade lõikes suuresti erinenud. Erinevad on olnud ka tsensuuri väljendusvormid ja teostamise vahendid.

Tsensuuri võib jagada nähtavaks ja nähtamatuks; esimesel juhul on tegemist nn institutsionaalse tsensuuriga, mida esindavad täidesaatvad organid, nagu toll, julgeolek ja kohtud, teisel juhul aga nn poliitilise tsensuuriga, mille esindajaks on eeskätt valitsev poliitiline partei, aga ka kõikvõimalikud muud poliitilised institutsioonid, kes kujundavad oma hoiakutega valitsevat ideoloogiat ja seeläbi ka tsensuuri piire.² Võib eristada nii eel- kui ka järeltsensuuri; esimesel juhul vaatab tsensor läbi käsikirja, teisel juhul jälgib ilmuvat trükitoodangut, kasutades vajaduse korral ka repressiivmeetodeid ehk trükiste konfiskeerimist, hävitamist ja süüdlaste karistamist.³

Immanuel Volkonski, religiooniuuringute doktorant, usuteaduskond, Tartu Ülikool, Ülikooli 18, 50090 Tartu, immanuel.volkonski@ut.ee

¹ D. Jones. Editor's Note. – Censorship: A World Encyclopedia. Ed. by D. Jones. London, New York: Taylor & Francis, 2015.

² T. Kreegipuu. Eesti NSV trükiajakirjanduse parteilise juhtimise üldised põhimõtted. – Ajalooline Ajakiri 2009, 1/2 (127/128), lk 155–178.

³ E. Lauk. Practice of Soviet Censorship in the Press. The Case of Estonia. – Nordicom Review 1999, 2, lk 19–31.

Raamatukoguteadlane ja tsensuuriuurija Kaljo-Olev Veskimägi⁴ on Nõukogude perioodi nimetanud totaalse tsensuuri ajastuks, sest trükistele kehtis nii eel- kui ka järeltsensuur. Siiski tuleks „totaalsust“ mõista ajastu negatiivset iseloomu edasi andva üldistusena, sest nii nagu polnud Nõukogude aeg monoliitne ja muutumatu, ei olnud seda ka nõukogude tsensuur – see oli mitmepalgeline nähtus, milles võib tuvastada erinevaid ajastuid, vorme ja protsesse.

Käesoleva artikli fookuses on religiooniaalne tsensuur Eesti NSV-s 1970.–1980. aastatel – perioodil, mil aktiivseks muutus dissidentlus,⁵ laiemalt hakkas levima samizdat ehk omakirjastus⁶ ning samas vormis välja antud kristliku kirjanduse organiseeritud levitamine. Uurimuses vaadeldakse lähemalt, kuidas tulid Eestis tegutsenud usuühingud toime usualase kirjanduse publitseerimisele seatud kitsendustega. Artikli eesmärk on anda esimene põhjalikum ülevaade usuühingute võimalustest kristlikku kirjandust toonase tsensuuri tingimustes välja anda ja abinõudest, mida erinevad konfessioonid selleks rakendasid. Ühtlasi püütakse vastust leida akadeemilistes ringkondades tänini vaidlusi tekitavale küsimusele, kas kristlik kirjandus oli Eesti NSV-s ametlikult keelatud või mitte.

Kuigi Eesti NSV-s kehtinud tsensuuri on uuritud võrdlemisi palju, ei ole religiooniaalsele tsensuurile ega religioosse kirjanduse staatusele Nõukogude perioodil senistes uurimustes suuremat tähelepanu pööratud. Nimekaima tsensuuriuurijana tuleb kahtlemata nimetada raamatukoguteadlast Kaljo-Olev Veskimäge, kelle monograafiat „Nõukogude unelaadne elu: tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed“⁷ võib käsitleda ühe Eesti tsensuuri uurimise alustekstina. Religiooset kirjandust puudutatakse nimetatud teoses siiski vaid riivamisi, sealjuures mõningate ebatäpsustega.⁸ Samuti käsitleb teos tsensuuri eeskätt kitsamalt raamatukogunduse perspektiivist. Eelkõige raamatukogusid puudutavale tsensuurile keskenduvaid artikleid on avaldanud mitmed teisedki

⁴ K.-O. Veskimägi. Nõukogude unelaadne elu: tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed. Tallinn: K.-O. Veskimägi, 1996.

⁵ Vt A. Pesti. Dissidentlik liikumine Eestis aastatel 1972–1987: dokumentide kogumik. Tallinn: Rahvusarhiiv, 2009.

⁶ Samizdat ehk omakirjastus tähendab igasugust isetehtud, mitteametlikku ja tsenseerimata loomingut, peaaesjalikult siiski kirjandust. Termin kaksikvõrd „samizdat“ ehk „seal kirjatud“ tähendas Nõukogude Liidus kirjutatud, kuid väljaspool selle piire kirjatut. Samizdati alguseks loetakse tavaliselt 1960. aastaid, mil see poliitilistel põhjustel (1968. aasta Praha kevad) plahvatuslikult levima hakkas. Vt F. Kind-Kovács. Written here, published there: How underground literature crossed the Iron Curtain. Budapest; New York: Central European University Press, 2014; A. Komaromi. Uncensored: Samizdat Novels and the Quest for Autonomy in Soviet Dissidence. Illinois: Northwestern University Press, 2015; V. Niitsoo. Vastupanu 1955–1985. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997, lk 79–80.

⁷ K.-O. Veskimägi. Nõukogude unelaadne elu.

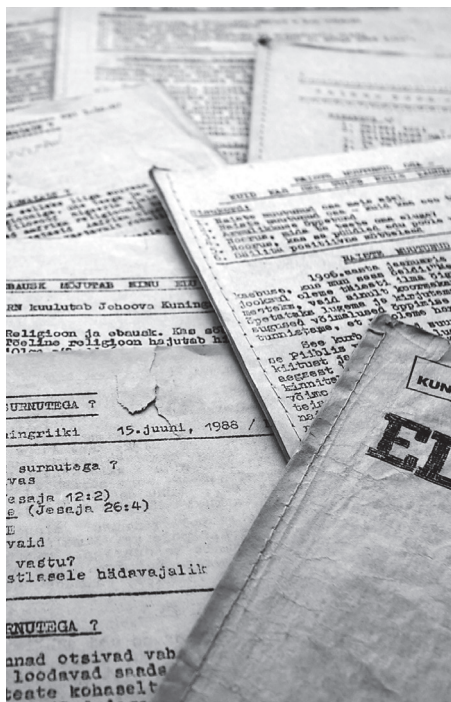
⁸ Nt väidavad Veskimägi ja Bourdeaux, et piibel ja igasugune muu religioosne kirjandus oli Nõukogude Liidus ametlikult keelatud, mis ei vasta tõele. Vt K.-O. Veskimägi. Nõukogude unelaadne elu, lk 119; M. Bourdeaux. Russia: Religion in the Soviet Union – Christianity, Islam, and Buddhism. – Censorship: A World Encyclopedia. Ed. by D. Jones. London, New York: Taylor & Francis, 2015, lk 2096–2097.

autorid,⁹ sealhulgas Piret Lotman, kes on teadaolevalt ainsana käsitlenud käesoleva uurimusega sama teemat.¹⁰ Küll on aga Lotman keskendunud oma artiklis teisele ajastule (Nõukogude aja algusele Eestis).

Kirjastustegevust Eestis erinevail okupatsiooniperioodidel on põhjalikult uurinud Aile Möldre, kuid usualast kirjandust mainib ta oma mahukas monograafias vaid põgusalt.¹¹ Aja-kirjanduslikku tsensuuri on uurinud Tiiu Kreegipuu, Epp Lauk, Roosmari Kurvits jt,¹² toonase postsensuuri põhimõtteid ja (Glavliti) eeskirju on tutvustanud Enno Tammer,¹³ kellele sekundeerib üks Eesti viljakamaid kirikuajaloolasi Riho Saard.¹⁴

Seni üheks põhjalikumaks religioonipoliitikat käsitlevaks uurimuseks on Atko R Emmeli doktoritöö,¹⁵ ent selleski leiab religioosne kirjandus eraldi mainimist vaid põgusalt.

Mõningast teavet nõukogudeaegse usuelu, tsensuuri ja religioosse kirjanduse väljaandmise kohta leiab ka selle sajandi algul üllitatud usualastest kogumikest,¹⁶

*Samizdat vormis välja antud kristlikud trükised.
Foto: Jehoova tunnistajate arhiiv*

-
- ⁹ E. Medijainen. Esimene nõukogude võimu aasta Eesti raamatukogudes. – Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 2. Koost. P. Lotman. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 1991, lk 23–51; K. Noodla. Tsensuur Tartu Ülikooli raamatukogudes aastail 1944–1954. – Samas, lk 52–86.
- ¹⁰ P. Lotman. Tsensuur kui usuvastase võitluse meetod Nõukogude okupatsiooni algul Eestis. – Uurimusi tsensuurist. Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 4. Koost. P. Lotman. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 1995, lk 120–143.
- ¹¹ A. Möldre. Kirjastustegevus ja raamatulevi Eestis aastail 1940–2000. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2005.
- ¹² Vt T. Kreegipuu. Parteilisest tsensuurist Nõukogude Eestis. – Methis. Studia humaniora Estonica 2011, 5 (7), lk 26–40; E. Lauk. Practice of Soviet Censorship, lk 19–31; R. Kurvits. Kaksikümmend viis aastat hiljem. Ajakirjanike meenutusel nõukogude tsensuurist. – Methis. Studia humaniora Estonica 2019, 18 (23), lk 148–175.
- ¹³ E. Tammer. Punatsensuur: mälestustes, tegelikkuses, reeglites. Tallinn: Tammerraamat, 2014.
- ¹⁴ R. Saard. „Rõõmustame selle üle...“: Usulise ja teoloogilise kirjanduse saatmine Soomest Eestisse 1950.–1980. aastatel. – Akadeemia 2004, 4 (181), lk 844–869.
- ¹⁵ A. R Emmel. Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastail 1957–1990. Tähtsamad institutsioonid ja nende tegevus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011.
- ¹⁶ Usk vabadusse: artikleid ja mälestusi Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku osast Eesti iseseisvuse taastamisel. Koost. A. Velliste. Tallinn: EELK Konsistoorium, 2011; Eesti oikumeenia lugu. Koost. R. Altnurme. Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu, 2009.

erinevatest biograafiatest ja mälestusteraamatutest¹⁷ ning 1980. aastatel väljaspool Eesti NSV-d ilmunud ja seejärel siia smugeldatud väljaannetest,¹⁸ milles kajastati nii siinsete kristlike usuühingute kui ka usualase kirjanduse väljaandmisega seotud olukorda.

Niisiis võib öelda, et vaatlusalune teema on Eestis seni põhjalikult läbi uurimata,¹⁹ kui jätta kõrvale põgusad mainimised vähestes uurimustes ja mälestusteraamatutes.

Arhiivimaterjalidest leiab nõukogudeaegse eel- ja järeltensuuri kohta näiteid usuasjade voliniku fondist rahvusarhiivis²⁰ ning erinevate ametiasutuste kirjavahetusest kõnealuse volinikuga, ent olukorda kristliku kirjanduse osas on pelgalt arhiivimaterjalide põhjal keeruline uurida. Et tegu oli suuresti võimude eest varjatud tegevusega, siis sõltuski selle edukuse määr eelkõige sellest, kui vähe võimuesindajad selle kohta teada said (ja seega – kui vähe võis hiljem selle tegevuse kohta arhiividest teateid leida). Kuna paljud juhised anti edasi suuliselt või telefoni teel, on tihtipeale ainsaks allikaks inimeste mälestused. Nii on ka käesoleva artikli põhiallikaks intervjuud Nõukogude perioodil kristliku kirjanduse trükkimise ja levitamise seotud isikutega. Aastatel 2017–2018 tegin 32 poolstruktureeritud intervjuud 37 inimesega, kelleni jõudsin valdavalt nn lumepallimeetodit kasutades, st viiteid võimalike informantide kohta sain intervjuude käigus. Informantide sekka kuulus nii erinevate usuliikumiste (sh pörandaaluste konfessioonide) lihtliikmeid, kogudusevanemaid kui ka pastoreid. Mõne üksiku erandiga kujunes intervjuude keskmiseks pikkuseks u 1,5 tundi; salvestasin intervjuud diktofoniga, misjärel need transkribeerisin. Uurimistöökäigus lisandusid intervjuudele ka mitmed telefonikõned, mis on samuti transkribeeritud. Kõik salvestised ja transkriptsioonid on autori valduses.

Enamik intervjuueeritustest tegeles tekstide kirjutusmasinal ümberkirjutamise ja levitamisega, osa ka tõlkimise ja köitmisega, mõni aga piiblite jm kristliku kirjanduse salajase importimisega. Konfessionaalse jaotuse järgi olid intervjuueeritute seas luterlaste, seitsmenda päeva adventistide, Jehoova tunnistajate, nelipühilaste, baptistide ja metodistide esindajad, mis tähendab, et Eestis enam levinud konfessioonidest ei

¹⁷ T. Pilli. Usu värvid ja varjundid: Eesti vabakoguduste ajaloo ja identiteedist. Tallinn: Allika, 2007; S. Silliksaar. Sinasilmitsi Siberiga: mälestusteraamat 1951. aasta küüditamisest. Tartu: S. Silliksaar, 2001; V. Viirsalu. Loojangu eel. I osa, Kristuse taastuleku kuulutajad. Hämarus laskub maale. II osa, Suure Naabri haardes: ajaloolisi meenutusi ja memuaare adventistide elust 1941–1961. Tartu, Valga: SPA Eesti Liit, 2001.

¹⁸ Vt nt Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis, 4. kd, kogud 20–25: 1985–1987. Stockholm: Eesti Vangistatud Vabadusvõitlejate Abistamiskeskus, 1988.

¹⁹ Parem on uurimisesis meie naabrite lätlaste, venelaste ja soomlaste juures, kes on kõnealuse teema uurimisega tegelenud juba aastaid. Lätlaste uhkuseks on M. Gintersi koostatud raamat *Vai tie bijām mēs: atmiņu dialogs: atmiņu, liecību un dokumentu krājums par draudžu dzīvi Latvijā padomju gados 1940-1990*. Riiā, 2005 ja E. Silisi. *Vai mirušie klusē?: Sibīrijā nomērdēto piemiņai*. AMNIS, Izdots, 2008. Mõlemad teosed kirjeldavad kristlaskonna toimetulekut valitsenud religioonitsensuuriga. Soome keeles on ilmunud detailne ajalooline sissevaade Nõukogude religioonitsensuuri välisturisti perspektiivist, milles kirjeldatakse üksikasjalikult usualase kirjanduse levitamist Nõukogude Liitu, sh Eestisse: P. Latvala. *Valoa itään?: Kansanlähetyt ja Neuvostoliitto 1967–1973*. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 2008.

²⁰ RA, ERA.R.1989, NSVL Ministrite Nõukogu juures asuv Usuasjade Nõukogu volinik ENSV-s.

ole esindatud vaid õigeusk ja katoliiklus. Ehkki nendegi konfessioonide, eriti katoliku kiriku kohta laekus teiste konfessioonide esindajatelt asjakohast infot, ei õnnestunud paraku leida informante, keda uuritava teemal küsitleda. Seega tuleb tõdeda, et käesolev artikkel ei kujuta endast kaugeltki lõplikku ega ammendavat ülevaadet, vaid esimest sammu uuritavale teemale põhjalikumat valgust heita. Samas võib juba tehtud uurimistöo ja intervjuude põhjal väita, et kogutud materjal annab küllaltki hea pildi erinevatest toimetulekuviisidest, mille abil püüdsid erinevad kristlikud konfessioonid Nõukogude perioodil kehtinud religioonilase tsensuuri tingimustes toime tulla.

Et tegemist on suuliste allikatega, mis käsitlevad ammu toimunud sündmusi, siis tuleb arvesse võtta, et inimeste mälestused on subjektiivsed, mõjutatud hetkeolukorrast ja indiviidi mõttemaailmast.²¹ Lisateguriks on tõik, et Nõukogude perioodi üldist religioonivastasust arvestades on usukirjandusse puutuvat mõnikord üle võimendatud. Alles viimasel ajal on märgata selles suhtumises teatud muutusi: üha enam viidatakse hoolimata Nõukogude perioodi negatiivsest foonist (vähestele) positiivsetele võimalustele tollaste keeldude ja karistuste kiuste midagi ära teha.²² Sarnase põhitooniga on ka käesoleva artikli aluseks olevad intervjuud.

Nõukogude trüki- ja religiooniseadustik

Nõukogude (trüki)tsensuur kehtestati kohe pärast oktoobrirevolutsiooni. Selle avaldamiseks sai 1917. aastal välja antud dekreet „О печати“, mille alusel suukorvistati riigis sisuliselt kogu ajakirjandus.²³ Järgnevate poliitiliste protsesside ja dekreetide tagajärjel haaras riigivõim enesele trükimonopoli ja asus arendama tsensuurisüsteemi, mille tulemusel loodi 1922. aastal tsensuuriamet Glavlit (Kirjandus- ja Kirjastusajade Peavalitsus, вп Главное управление по делам литературы и издательств). Selle peamiseks ülesandeks oli riiklike saladuste (sh näiteks sõjaväe või nakkushaigusi käsitlevate andmete) kaitsmine, ent ajastule omaselt ka abstraktselt sõnastatud eesmärk kaitsta riiki kõikvõimalike nõukogudevastaste mõjude eest nii kirjas, pildis kui ka sõnas. Liiduvabariikides kutsuti ellu Nõukogude Liidu Glavlitile allunud tsensuuriasutused.²⁴

²¹ B. Truesdell. *Oral History Techniques: How to Organize and Conduct Oral History Interviews*. Indiana University, 2001, lk 1.

²² Vt nt A. Rimmel, P. Rohtmets. *Comfortably Numb: The Estonian Evangelical Lutheran Church During and After the Soviet Era. – Church, Memory and Justice in Post-Communism*. Ed. by L. Turcescu, L. Stan. Cham: Springer International Publishing, 2021, lk 157–177. Sellist suhtumist esindavad ka: Usk vabadusse: artikleid ja mälestusi Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku osast Eesti iseseisvuse taastamisel. Koost. A. Velliste. Tallinn: EELK Konsistoorium, 2011; Eesti Evangeelne Luterlik Kirik 100: kirik, teoloogia mälestused. Koost. P. Rohtmets et al. Tallinn: EELK Usuteaduste Instituut, 2017.

²³ A. V. Bljum. *Cenzura v Sovetskom Sojuze: 1917–1991. Dokumenty*. – A. V. Bljum (koost). *Kul'tura i vlast' ot Stalina do Gorbačeva. Dokumenty*, XXII. Moskva: ROSSPEN, 2004, lk 27–28; *Dekrety Sovetskoj vlasti*. Tom I. 25 oktoobrja 1917 g. – 16 marta 1918 g. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo poliitičeskoj literatury, 1957, lk 24–25; T. M. Gorjaeva. *Političeskaja cenzura v SSSR: 1917–1991 gg*. Moskva: ROSSPEN, 2009, lk 168–169.

²⁴ RA, ERA.R.17.1.5, l. 1, ENSV Rahvakomissaride Nõukogu määrus (ENSV) Kirjanduse ja Kirjastusajade Peavalitsuse asutamise kohta, 28.10.1940; RA, ERA.R.17.3.99, l. 6, Eesti NSV Glavlit, 18.03.1975.

Eestis kehtestati trükitsensuur 1940. aastal, kui Hariduse Rahvakomissariaadi Teatajas hakati avaldama keelatud trükiste nimekirju. Järgnes kirjanduse massiline hävitamine. Samal ajal loodi Eesti NSV Riiklik Kirjastuskeskus, mis pidi juhtima, suunama ja kontrollima kogu kirjastustegevust riigis, sh teostama välja antava materjali eeltsensuuri.²⁵ Sõja puhkedes asutuse tegevus katkes, kuid jätkus sõjajärgseil aastakümneil, mil muudeti korduvalt nii asutuse nime, alluvussuhet kui ka vastutusala. Seda 1963. aastani, mil kõik kirjastused ning polügraafiatööstuse ja raamatukaubanduse ettevõtted koondati iseseisva keskasutusena loodud Eesti NSV Ministrite Nõukogu Riikliku Kirjastuskomitee alluvusse.²⁶ Kirjastuskomitee juhatajatel ja toimetajatel lasus kohustus eemaldada väljaannetest ideoloogiliselt sobimatu sisu,²⁷ kuid lõppkontrolli ja täiemahulist tsensuuri (nii eel- kui ka järeltsensuuri) kogu trükisõna üle teostas Glavlit, mis tähendas, et ilma Glavliti loata ei olnud võimalik ühtegi trükist ametlikult välja anda. Religioosse kirjanduse avaldamiseks oli vaja aga koguni kahte luba: Glavliti nõusolekule pidi eelnema vastav nõusolek usuasjade volinikult.²⁸

Nõukogude Liidu konstitutsiooni kohaselt valitses riigis küll usu- ja südame- tunnistuse vabadus,²⁹ kuid olukorras, kus riiki valitsenud partei eesmärk oli võidelda eraomandi, religioossete eelarvamuste ja teiste minevikujäänukite vastu,³⁰ rakendus põhiseaduses lubatu tõsiste mööndustega. Kujukalt iseloomustab seda nelipühi jutlustaja Ilmar Haaviku kiri Tartu linna täitevkomiteele 1978. aastal: „Meie oleme tänulikud Nõukogude valitsusele usuvabaduse eest, kuid meile ei anta seda vabadust kasutada.“³¹

Religiooni tõrjumine avalikust ja privaatsest ruumist algas Venemaal juba nõukogude võimu esimestel aastatel. 1918. aasta dekreediga „Kiriku riigist ja kooli kirikust lahutamise kohta“ natsionaliseeriti kõik kiriku- ja usuühingute varad ning keelustati usuõpetus koolides, 1921. aastal keelustati ka kodune usuõpetus. 1928. aastaks

²⁵ Riikliku Kirjastuskeskuse seadlus 2.09.1940. – Eesti NSV Teataja 1940, 2, lk 11–12; ENSV Rahvakomissaride Nõukogu otsus kirjastuste ühes neile kuuluvate raamatukauplustega natsionaliseerimise kohta 4.09.1940. – Eesti NSV Teataja 1940, 3, lk 16.

²⁶ Eesti NSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik. 3. osa, Kirjastamise, polügraafiatööstuse ja raamatukaubanduse asutused aastail 1940...1963. Koost. I. Kongi. Tallinn: [Eesti NSV Arhiivide Peavalitsus], 1985, lk 24.

²⁷ A. Möldre. Kirjastustegevus ja raamatulevi Eestis; Mittesalajaste väljaannete trükkimise ühtsed eeskirjad: kinnitatud 7. detsembril 1966. – Tallinn: NSV Liidu Trükistes Riiklike Saladuste Kaitse Peavalitsus, 1967; Mittesalajaste väljaannete trükkimise ühtsed eeskirjad: kinnitatud 3. mail 1976. – Tallinn: Valgus, 1977, lk 4; Mittesalajaste väljaannete trükkimise ühtsed eeskirjad: kinnitatud 21. detsembril 1987. – Tallinn: Valgus, 1989, lk 4.

²⁸ Samas.

²⁹ Vt Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu konstitutsioon (põhiseadus): vastu võetud NSV Liidu Ülemnõukogu üheksanda koosseisu erakorralisel, seitsmendal istungjärgul 7. oktoobril 1977. aastal. Tallinn: Eesti Raamat, 1977.

³⁰ The Road to Communism. Documents of the 22nd Congress of the Communist Party of the Soviet Union. October 17–31, 1961 = Put' k Kommunizmu. Sbornik Materialov XXII S'ezda Kommunističeskoj Partii Sovetskogo Sojuza 17–31 Oktjabrja 1961 goda. Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1961, lk 568.

³¹ RA, EAA.T.15.1.1219, l. 12, kirjavahetus usukultuse küsimustes, 30.03.1978–14.12.1978.

töötas Glavlit välja eriprogrammi kirikukirjastamise tegevuste kontrollimiseks, mille peamine ülesanne oli sellist kirjastamist järkjärguliselt vähendada, piirates seda vaid hädavajaliku „kanoonilise ja dogmaatilise“ kirjanduse väljaandmisega.³²

1929. aasta konstitutsioonitšaidendus keelas religioosse propaganda, kuid andis vabaduse „religioonivastaseks propagandaks“.³³ Sama aasta määrus „Usukoondiste kohta“ keelustas kirikute heategevuse, laste- ja noortetöö ning vaimulikud õppeasutused ja koguduste raamatukogud. Pühakodades tohtis edaspidi hoida ainult neid raamatuid, mis olid hädatarvilikud usutalituste läbiviimiseks.³⁴ Sellest määrusest lähtudes suleti nõukogude võimu kehtestamise järel 1940. aastal Eestis vaimulikud seminarid ja Tartu Ülikooli usuteaduskond ning hävitati üle Eesti vaimulikku kirjandust.³⁵ 1949. aastal keelustati ka leeriope.³⁶

Sõjajärgne periood kuni Stalini surmani 1953. aastal religiooniseadustikku olulisi muudatusi ei toonud, kuulekus riigile saavutati jõumeetodite ja julgeolekuorganite tegevuse abil.³⁷ Nikita Hruštšovi valitsusaega alates 1958. aastast iseloomustab äge religioonivastane kampaania, mille raames karmistati ateistliku propaganda tõhustamise ja koguduste majandusliku nõrgendamise kõrval salaja ka religiooniseadustikku; nt keelustati 1958. aastal palverännakud.³⁸ 1966. aastal lisati KGB algatusel samizdati tasalülitamiseks kriminaalkoodeksisse lisaparagrahv 190–1 (Eesti ekvivalent § 194¹: „Nõukogude riiklikku või ühiskondlikku korda halvustavate teadvalt valede väljamõeldiste levitamine“), mis nägi karistusena ette rahatrahvi või kuni kolm aastat vangistust.³⁹

Väärrib märkimist, et kuni 1970. aastate lõpuni oli religiooni puudutav seadustik salajane, mis lõi olukorra, kus usklikel ning isegi lihtsamatel ametnikel puudus teadmine selle kohta, mis on lubatud ja mis mitte. Alles 1977. aastal anti avaliku õigusaktina viimaks välja „Usukoondiste põhimäärus“, kuid kehtinud õiguskorda ei toonud see midagi uut, vaid kinnistas juba olemasoleva.⁴⁰

Usuelu tsenseerimisega seostusid selles paragrahvid 11 ja 17, millega keelati korraldada usualaseid koosolekuid, mis ei olnud otseselt seotud konfessiooni

³² G. V. Žirkov. *Istorija cenzury v Rossii XIX-XX vv.* Aspekt Press, 2001. https://evartist.narod.ru/text9/38.htm#%10_03 (27.09.2023).

³³ C. Marsh. *Religion and the State in Russia and China: Suppression, Survival, and Revival.* New York: Continuum, 2011, lk 56–57; A. Rimmel. Nõukogude religioonipoliitika Eesti NSV-s inimõiguste ja sõnavabaduse aspektist vaadelduna. – *Tuna* 2013, 3, lk 65–81.

³⁴ P. Lotman. *Tsensuur*, lk 129.

³⁵ A. Rimmel. *Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s*, lk 23, 38; A. Sedjulin. *Ususeadusandlusest.* Tallinn: Eesti Raamat, 1975, lk 12–16.

³⁶ R. Saard. *Nõukogude aeg. Arengutest Euroopas ja Nõukogude Eestis.* – *Usk vabadusse: artikleid ja mälestusi Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku osast Eesti iseseisvuse taastamisel.* Koost. A. Velliste. Tallinn: EELK Konsistoorium, 2011, lk 42.

³⁷ I. Jürjo. *Pagulus ja Nõukogude Eesti: vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal.* Tallinn: UMARA, 1996.

³⁸ J. Anderson. *Religion, State and Politics in the Soviet Union and Successor States.* Cambridge: Cambridge University Press, 1994, lk 34 jj; A. Rimmel. *Nõukogude religioonipoliitika Eesti NSV-s inimõiguste ja sõnavabaduse aspektist vaadelduna*, lk 66.

³⁹ A. V. Bljum. *Cenzura v Sovetskom Sojuze*, lk 451–452.

⁴⁰ A. Rimmel. *Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s*, lk 292.

kombetalitusega, ning avada raamatukogusid ja lugemistubasid: palvelates tohtis hoida üksnes kirikuvara, sealhulgas raamatuid, mida oli vaja vastava usukogukonna teenistuste läbiviimiseks.⁴¹

Riigi kontroll usuelu üle hakkas nõrgenema 1980. aastate teisel poolel. Murranguhetkeks võib pidada aastaid 1987–1988, mil otsustusõigus religiooniküsimuste üle läks suure osas üle kohalikele omavalitsustele;⁴² kümnendi lõpus hakkas juba ilmuma kristlikke väljaandeid ja 1988. aastal avati raamatukogude erifondid.

Nõukogude religioonialases seadustikus torkab silma tsensuuri koha- ja ajaspetsiifiline aspekt. Kuna religiooni käsitleti „oopiumina rahvale“, kahjuliku ja taunituna, võimaldati peamiselt välispoliitiliste kõrvalnähtude vältimiseks soovitud „doos“ kätte saada piiratud tingimustel: kord nädalas (laupäeviti või pühapäeviti) oli kindlas kohas (kirikus) võimalik tegeleda oma „religioosete vajaduste rahuldamisega“. Kui jätta kõrvale erandina lubatud visiit raskelt haige või surija juurde ning kohalike võimudega kooskõlastatud surnuaiapähad, oli religioon surutud rangelt kirikumüüride vahele. Kirikus lubas seadus kasutada ka vaimulikku kirjandust, mille väljaandmise kohustus lasus riigil,⁴³ ent reaalsuses piirdus vaimulik kirjandus vaid piiblite, lauluraamatute ning laulu- või matuselehtedega, ülejäänud liigitati valdavalt „religioosseks propagandaks“, mis oli konstitutsiooni järgi (erinevalt ateistlikust propagandast) keelatud.

Kuna konstitutsioonis sätestatud usuvabadusest tulenevalt ei olnud võimalik religiooset kirjandust otsesõnu keelata, ei sisaldunud ka Glavliti eeskirjades terve Nõukogude perioodi vältel märget, et tegemist oleks keelatud trükisõnaga. Samas oli üks Glavliti kohustusi hoida nn ideoloogilist puhtust, mis tähendas muu hulgas oponentimist religioonile. Sellest lähtuvalt liigitati religiooset trükiseid kavalalt kas „propagandistlikuks“, „reaktsiooniliseks“, „usufanaatiliseks“ või nõukogude korda ohustavaks usuliseks kirjanduseks või kasutati selle iseloomustamiseks lihtsalt abstrakte termineid, nagu „vananenud“, „aegunud“ või „antisovetlik“, mis oli kõrvuti muu „nõukogudevastase kirjandusega“ ametlikult keelatud.⁴⁴

Säärase sõnamängu tulemusena kujunes olukord, kus seaduse järgi oli usuiline kirjandus justkui lubatud (piiblit oli võimalik isegi antikvariaadist osta,⁴⁵ see ei kuulunud keelatud kirjanduse nimekirja ja läbiotsimistel seda üldjuhul ei konfiskeeritud), kuid selle trükkimiseks luba ei antud. See tähendas, et läbi tuli ajada enne okupatsiooni trükitud piiblitega või välismaalt saadetutega.

⁴¹ Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidium. Art 222. Seadlus „Usukoondiste põhimääruse“ kinnitamise kohta. – Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja, 13.05.1977, lk 403–409.

⁴² A. Remmel. Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s, lk 292.

⁴³ A. Sedjulin. Ususeadusandlusest, lk 15–16; M. Staszewski. Riik ja usukoondised Euroopa sotsialismimaades: teatmik. Tallinn: Eesti Raamat, 1985, lk 24–25.

⁴⁴ A. V. Bljum. Sovetskaja cenzura v èpohu total'nogo terrora: 1929–1953. Sankt-Peterburg: Akademičeskij proekt, 2000, lk 32; G. V. Žirkov. Istorija cenzury v Rossii XIX–XX vv; K. Noodla. Tsensuur Tartu Ülikooli raamatukogudes, lk 74–80.

⁴⁵ I. Volkonski. Tartu antikvariaat bibliofiilse trükise ringluses. Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikool, 2016.

Seega võib kokkuvõtteks öelda, et juba „religiooni küüsi langenuile“ anti Eesti NSV-s küll võimalus end „religioosselt rahuldada“, lootuses, et religioon pärast selle „sotsiaalsete juurte läbilõikamist“ peagi ise välja sureb, ent takistada püüti sedalaadi tagurlike vaadete levimist ühiskonnas laiemalt. See tähendab, et usualane tsensuur ei olnud absoluutne, vaid suunatud peamiselt religiooni tõrjumisele avalikust sfäärist.

Religioonialase tsensuuri elluviimine

Aastatel 1917–1943 koordineerisid usuasju Nõukogude Liidus erinevad komisjonid ning kontrolli usuühenduste üle teostasid peamiselt julgeolekuorganid. 1940. aastate alguses loodi „riigi ja kiriku vahendamiseks“ kaks institutsiooni – Vene Õigeusu Kirikuasjade Nõukogu (VÕKN) ja Usukultusasjade Nõukogu ülejäänud usuühenduste jaoks –, mis ühendati 1965. aastal ühtseks Usuasjade Nõukoguks (UN). Nõukogul ei olnud ministeeriumi staatust, kuid teatud administratiivne võim üleliidulises mõõtmes. Vabariikides ja autonoomsetes piirkondades esindas nõukogu usuasjade volinik, kellest sai oluline filter religiooniga seonduva, sh lubatu ja keelatu üle otsustamisel.⁴⁶ Selle ameti täpsete ülesannete ja võimu ulatuse üle on üksjagu spekulereeritud, ent üldiselt ollakse seisukohal, et iseseisvat poliitilist võimu volinikul polnud: kõik tähtsamad küsimused tuli Moskvaga läbi arutada. Ehkki ametlike dokumentide põhjal oli volinik staatuselt võrdsustatud ministriga,⁴⁷ seisnes tema töö peaausjalikult riigi ja usuühingute suhete vahendamises ning kontrolli teostamises viimaste üle. Samas ei saa voliniku rolli siiski alahinnata, sest nagu juba öeldud, nõuti religioosse kirjanduse trükkimiseks Glavliti vastavale loale lisaks ka usuasjade voliniku heakskiitu.⁴⁸ Puuduvad andmed, et Glavlit oleks kordagi keeldunud volinikult loa saanud trükisele trükiluba andmast, mistõttu oli kristlaskonna jaoks tegemist olulise võtmeisikuga.⁴⁹ Paraku langetas volinik heakskiitvaid otsuseid üliharva.

Glavliti ja usuasjade voliniku kõrval tegeles religiooni igapäevaelust eemaldamisega veel teisigi instantsse. Näiteks KGB, mis võitles põrandaaluse kirjastamisega ja esitas vahelejäanutele enamasti poliitilise süüdistuse (nt § 68: „Nõukogudevastane agitatsioon ja propaganda“, mille eest määrati karistuseks kuus kuud kuni seitse aastat vangistust; või § 137: „Kirikut riigist või kooli kirikust lahutava seaduse rikkumine“), harvem, kuid siiski leidsid kasutust ka majandusalased paragrahvid nagu „Keelatud töödusega tegelemine“, „Spekulatsioon“ jms. Seepärast tajuti informantide

⁴⁶ Mittesalajaste väljaannete trükkimise ühtsed eeskirjad: kinnitatud 7. detsembril 1966; Mittesalajaste väljaannete trükkimise ühtsed eeskirjad: kinnitatud 3. mail 1976; Mittesalajaste väljaannete trükkimise ühtsed eeskirjad: kinnitatud 21. detsembril 1987; RA, ERA.R.1.15.547, l. 13, Instruktsija po primenenuju zakonodatel'stva o kul'tah, 1961; A. Rimmel. Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s, lk 57–60.

⁴⁷ R. Altnurme. Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001, lk 35; A. Rimmel. Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s, lk 57–60.

⁴⁸ Mittesalajaste väljaannete trükkimise ühtsed eeskirjad: kinnitatud 7. detsembril 1966, lk 4; Mittesalajaste väljaannete trükkimise ühtsed eeskirjad: kinnitatud 3. mail 1976, lk 4; Mittesalajaste väljaannete trükkimise ühtsed eeskirjad: kinnitatud 21. detsembril 1987, lk 4.

⁴⁹ Intervjuude põhjal selgub, et kõige otsemaks, igapäevasemaks ja olulisemaks kontaktiks usklike jaoks oli tegelikult usuasjade voliniku asetäitja Kaljo Oja.

sõnul suurimat ohtu just KGB poolt, mööndes samas, et millegipärast lasti kristlaste põrandaalusel tegevusel, millest KGB oli väga hästi informeeritud, siiski teatud ulatuses toimuda. Jõuliselt sekkuti üksnes aeg-ajalt, et teha nn näidispoomisi. Just selline, häguselt aimatav piir tekitas enim hirmu ja ebakindlust.

Rangelt kontrollitud ja suletud ühiskondades kaasnevad tsensuuriga paratamatult ka ühiskondlikud tabud ning sellest lähtuvalt enesetsensuur: olukorras, kus keelatu ja lubatu vahel jookseb tunnetuslik piir, langeb tsensuri roll üksiti autorile endale.⁵⁰ 1959. aasta mais toimunud kirjanike III kongressil teatas Hruštšov, et loomingu kontrollimisel ja mittesobiva keelamisel peavad osalema kirjanikud ise. Ta lisas, et kirjanikul ei ole õigust vigu teha: kirjutada ei tohi halvasti, kuid eelkõige ei tohi kirjutada valesti.⁵¹ Seega võib rääkida tsensuuri kumulatiivsest aspektist, milles järgnevad üksteisele poliitiline, ühiskondlik ja isiklik tasand ning selline skeem joonistub selgelt välja ka religiooni puhul: ehkki ateismipropaganda nähtavus ja jõulisus oli oluliselt väiksem, kui seda tavaliselt arvatakse,⁵² mõjutas partei jäik ateistlik hoiak tugevalt normatiivse ja sellest väljapoole jääva piire, naeruvääristades jõuliselt religiooni ja usklikke inimesi ning kuulutades samas usu- ja südametunnistuse vabadust. Säärase ebakõla loogiliseks tulemiks oligi enesetsensuur ja ettevaatlikkus.⁵³

Religioon muutus tabuks 1960. aastatel. Sellele järgnevat aega kuni 1980. aastate keskpaigani võib nimetada – vähemasti avalikus ruumis – religioosse katkestuse perioodiks. Tajutav ühiskondlik norm mõjutas ka ametnike otsuseid. Kinnitust selle kohta andsid nii informandid kui ka usuasjade voliniku arhiivis säilinud materjalid. Viimaste seast leiab arvukaid näiteid sellest, kuidas volinik peab korrale kutsuma kohalike täitevkomiteede töötajaid, kes olid seaduste salastatuse tõttu tihti samasuguses teadmatuses nagu usklikudki ning lähtusid lubatu ja keelatu piiritlemisel tajutud ühiskondlikust normist. Seetõttu võidi usklitele keelata sedagi, mida seadus tegelikkuses lubas.⁵⁴ Näiteks pöördus 1974. aastal voliniku poole Pärnu 2. keskkooli lõpetanud neiu, keda polnud tema usuliste töökspidamiste tõttu kõrgkooli vastu võetud. Kaebuse peale pöördus volinik nii haridusministri kui ka EKP Keskkomitee poole range soovitusel Pärnu 2. keskkoolil ja Tartu Riiklikul Ülikoolil seaduserikkumine parandada.⁵⁵

Tragikoomiline seik leidis 1980. aastal aset aga Moskva lennujaama tollis, kus Paapua Uus-Guinea reisilt naasnud Arvo Valtoni pagasist leiti ja konfiskeeriti motukeelne⁵⁶ piibel, tuues põhjenduseks, et tegemist on usupropagandistliku

⁵⁰ A. V. Bljum. Sovetskaja cenzura v èpohu total'nogo terrora, lk 14.

⁵¹ T. Karjahärm, V. Sirk. Kohanemine ja vastupanu: Eesti haritlaskond 1940–1987. Tallinn: Argo, 2007, lk 651.

⁵² A. Rimmel, M. Friedenthal. Atheism and Freethought in Estonian Culture. – Freethought and Atheism in Central and Eastern Europe. The Development of Secularity and Nonreligion. Ed. by T. Bubík et al. London: Routledge, 2020, lk 84–110.

⁵³ The Road to Communism, lk 568.

⁵⁴ Samas, lk 114–121.

⁵⁵ Samas, lk 88.

⁵⁶ Motu keel on üks Paapua Uus-Guineal kõneldavatest keeltest, mille kõnelejaid on mõnikümne tuhat. Kirjutades kasutatakse ladina tähestikku.

teosega, mistõttu see on keelatud. Ühtmoodi tulutuks jäid püüded kasutada ametnikuga suhtlemisel loogikat – kuna ilmselt ei ole terves Nõukogude Liidus inimest, kes motu keelt mõistaks, pole võimalik ka mingisugusest propagandast rääkida – ja osutamine konstitutsioonis sätestatud usu- ja südametunnistuse vabadusele. Ametnikud lähtusid otsuse tegemisel valitsevast ühiskonnainormist ja isiklikust sisetundest, olles tõenäoliselt teadmatutes sellest, mida sätestas kehtiv religiooniseadustik.⁵⁷

Kunagine Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku (EELK) Usuteaduse Instituudi raamatukogu juhataja Tiit Salumäe on omakorda meenutanud, kuidas õpetajad käisid 1970. aastate alguses jõuluaegu kirikutes piilumas, kes nende õpilastest teenistusele lähevad. Kui Salumäe seepeale koos paari sõbraga usuasjade volinikule kaebekirja esitas, käis volinik kõnealustes koolides isiklikult kohal, tegi noomituse ja selgitas, et ateistlikku tööd tuleb küll teha, kuid neid, kes juba kirikusse lähevad, takistada ei tohi.⁵⁸

Siinkohal väärib märkimist, et mitme informandi hinnangul oli võimude suhtumine usuasjadesse Baltikumis oluliselt leebem kui teistes Nõukogude Liidu piirkondades.⁵⁹ Võib oletada, et suhteline leebus peegeldas siinsete religioossete organisatsioonide riigikuulekat hoiakut. See aga ei tähenda, et organisatsiooni „ametlik“ hoiak iseloomustanuks kõiki selle liikmeid või et see hoiak väljendanuks sajaprotsendiliselt ühingu tegelikku suhtumist. Järgnevalt vaatlengi viise, mille abil püüdis religioon nõukogudeaegsest aheldatusest välja murda.

Konfessioonide võimalused vaimulikku kirjandust välja anda

Kuigi religioon oli Nõukogude Liidus tagurliku nähtusena üldiselt põlu all, erines võimude suhtumine erinevatesse usuliikumistesse kardinaalselt. Seetõttu johtusid eri konfessioonide abinõud tsensuuriga toimetulekuks suuresti sellest, kuidas Nõukogude võimuorganid vastava usuühenduse põhiolemust mõtestasid.

Konfessioone võib nende riikliku staatuse alusel jagada laias laastus kaheks: legaalseteks, mis olid ametlikult registreeritud ning võisid tegutseda seadusega ettenähtud piirides, ja illegaalseteks ehk keelatudteks, mis tegutsesid vaid põranda all. *Keelatu* all pean silmas juriidiliselt ehk seadusega keelatud (nt keelatud kirjandus, usupropaganda või mis tahes muu kehtivate õigusaktidega keelatu). Sama tähendusega on *illegaalne, ebaseaduslik ja põrandaalune*.

Suhtlemisel võimudega kasutasid legaalsed usuühingud n-ö koostööl põhinevat strateegiat, mida iseloomustasid apelleerimine usuvabadusele ja koostöö riigiga, mis väljendus selge poliitilise agenda puudumises ja ametlike poliitiliste seisukohtade levitamises (nt rahuvõitlus). See ei tähendanud, et ametlikku ideoloogiat oleks jagatud – tegu oli abinõuga, kuidas valitsevates oludes ellu jääda.

Praktikas tähendas see pidevat kemplemist usuasjade volinikuga avaldamislubade, tiraažide jms üle, mille juures kehtis üldlevinud põhimõte „palju küsid,

⁵⁷ A. Valton, telefonikõne 24.04.2018.

⁵⁸ T. Salumäe, intervjuu 15.08.2017, Haapsalu.

⁵⁹ J. Bärenson, intervjuu 7.08.2017, Tallinn; J. Tammo, intervjuu 17.11.2017, Tartu; P. Vezikov, intervjuu 14.08.2017, Narva.

vähe saad, vähe küsid, üldse ei saa“. Sealjuures olid eri konfessioonide võimalused kõnealusest strateegiast kasu lõigata nende endi eripärade ja staatuse tõttu erinevad, mistõttu võib rääkida ka leaalsete usuühingute vahelisest ebavõrdsusest: näiteks olid Nõukogude Liidus esinduskiriku staatuses seisnud Eesti metodisti kirikul suuremad šansid saada luba väliskülaliste kutsumiseks ja välisriikide küllastamiseks⁶⁰ kui Moskva metodistidel; adventistid tohtisid trükkida hommikvalveid⁶¹ ja hingamispäeva õppetükke (piiblitunni nime all), kuna neid aktsepteeriti kui selle kiriku spetsiifikat ja jumalateenistuse vormi;⁶² luteri kirikul kui lapsi ristival konfessioonil ja seeläbi oma liikmeskonda kiiremini kasvataval usukoondisel oli aga omakorda eelis laululehtede saamisel, kuna tiraažile trükkiluba andes lähtuti sageli koguduse liikmete arvust. Olgugi et kesine, oli see siiski võimalus midagi ametlikult, see tähendab trükikojas välja anda.

Kuigi religioonisfäär oli näiliselt üsna reguleeritud, olid võimalikud siiski ka teatud mööndused. Intervjuudest nähtub, et kohalikul tasandil tuli alatasa ette vaikkivaid kokkuleppeid ja läbi sõrmede vaatamist. Nii võis „usutunnete rahuldamisega“ seotud trükiste – nendeks olid peamiselt laulu- ja matuselehed ning muud lühiealised väljaanded – avaldamine anda ootamatult võimaluse üllitada ka midagi mahukat. Näiteks õnnestus adventistidel saada 1945. ja 1946. aastal usuaasjade volinikult Johannes Kivilt trükkiluba toonase ateistliku poliitika seisukohalt küllaltki ootamatute trükiste – 1000 lauluraamatu „Adventlaulud“ ning nelja usuõpetusliku väljaande „Piibli õppetükid“ – väljaandmiseks.⁶³ Sellega adventistide õnn aga piirdus, sest 1958. aastal taotletud 2000-eksemplarist lauluraamatute kordustrukki neil enam teha ei lubatud.⁶⁴ Järgmine ametlik lauluraamat õnnestus kogudusel publitseerida alles 1988. aastal.⁶⁵ Sama erandlikult õnnestus baptistidel ja metodistidel anda 1975. aastal üheskoos välja 286-leheküljeline lauluraamat „Evangeelsed laulud“.⁶⁶ Eesti Evangeeliumi Kristlaste-Baptistide Liidu (EEKBL) ülejäänud ametlikuks väljaandeks jäi vaid väike kalender ning vilja ei kandnud ka katsed hakata välja andma Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Üleliidulise Nõukogu (EKBÜN) häälekandjaga „Братский вестник“ sarnanenud ajakirja.⁶⁷

EELK ainsad ametlikud regulaarsed trükised aastatel 1945–1978 olid tagasihoidlik kalender ja väike valik laululehti, 1956. aastal ilmus ka „EELK aastaraamat“, millele paraku järge ei tulnud. 1982. aastal nägi trükivalgust 64-leheküljeline rohkete

⁶⁰ T. Karjahärm, V. Sirk. Kohanemine ja vastupanu, lk 515.

⁶¹ „Hommikvalve“ oli kord kvartalis väljaantav A4-formaadis paberileht, millele oli trükitud vaid kvartali jagu kuupäevi, iga hommiku kohta piibli kirjakoht (ilma tekstita, lihtsalt viide) ja teema.

⁶² R. Käsk, telefonikõne 28.03.2018; M. Vari, intervjuu 8.08.2017, Urvaste.

⁶³ V. Viirsalu. Loojangu eel, lk 60.

⁶⁴ RA, ERA.R.1989.1.40, Perepiska po izdatel'stvu duhovnoj literatury, 27.01.1958–11.12.1958.

⁶⁵ M. Vari, intervjuu 8.08.2017, Urvaste.

⁶⁶ I. Kurg. Kirjastustegevus Eesti EKB Koguduste Liidu ja eelkäijate loos. – Osaduses kasvanud: kirjutisi Eesti EKB koguduste loost. Koost. Ü. Linder, T. Pilli. Tallinn: Eesti EKB Koguduste Liit, 2009, lk 95–105.

⁶⁷ T. Pilli. Usu värvid ja varjundid: Eesti vabakoguduste ajaloost ja identiteedist, lk 35, 37.

fotodega vihik „Eesti Evangeelne Luterlik Kirik tänapäeval“; samast aastast õnnestus hakata välja andma bülletääni „EELK“, mida ilmus järgnenud kümne aasta jooksul 12 vihikut.⁶⁸ Bülletääni, mille üllitamiseks hakati luba taotlema juba 1970. aastate lõpus, pidi välja antama neli numbrit aastas, kuid asjaosaliste sõnul seisnud voliniku aparaat hea selle eest, et numbrite arvu vähendada.⁶⁹

Veelgi kurvem oli olukord eestikeelsete piiblitega, mida ei saanud ametlikult trükkida enne 1989. aastat. Siis õnnestus see seoses eestikeelse piibli 250. aastapäeva ja perestroikaga. Seniajani aeti läbi Eesti Vabariigi aegsete piiblitega ja 1968. aastal tehtud mitteametliku väliseesti tõlkega, mida eri viisidel salaja riiki smugeldati.⁷⁰ Pisut parem oli seis venekeelsete piiblitega, mida lubati erinevatel konfessioonidel peaaegu terve Nõukogude perioodi vältel (aastatel 1956–1978) suurte mööndus- tega ja väikestes kogustes välja anda (nt said baptistid 1957. aastal loa välja anda 10 000 eksemplari).⁷¹ Samas valmistati need sihilikult halvasti, kasutades teadlikult ebasobivat formaati ja kirjatüüpi ning väikest algustähte sõnades „jumal“, „kris- tus“ ja „vaim“, mis muutis trükitud piiblid usklitele vastuvõetamatuks.⁷² Sarnast ortograafilis-terminoloogilist tsensuuri praktiseeriti Nõukogude Liidus juba 1920. aastatel: toona käidi lausa pühakodades kontrollimas, et vaimulikud ei kasutaks nn „vananenud ortograafiat“, milles eelnimetatud sõnu kirjutati suure tähega.⁷³ Lisaks jõudis osa venekeelseid piibleid Eesti NSV-sse välismaa misjoniorganisatsioonide toel: näiteks õnnestus 1980. aastatel seoses Billy Grahami rahukonverentsi ja vene- keelse piiblitõlke 1000. aastapäevaga tuua annetuseks Nõukogude Liitu kahel korral 50 000 venekeelset piiblit.⁷⁴

Koostöö ja kauplemise tulemusena õnnestus aeg-ajalt n-ö legaliseerida ka mõni seni mitteametlikult ilmutatud omakirjastuslik trükis. Näiteks õnnestus vanem- presbüter Ülo Merilool nõutada tagantjärele ametlik väljaandmisloa EEKBL-i pas- toritele suunatud samizdat ajakirjale Logos, põhjendades seda sellega, et tegemist on pastorite ametliku töövahendiga. See oli siiski vaid õnnelik juhus, mitte sihipärase plaani elluviimine. Samuti ei muutunud viis, kuidas ajakirja välja anti – sellest tehti koopiaid edaspidigi kirjutusmasinal.⁷⁵ Adventistid omakorda said hakata 1970. aas- tate keskel kirikus olnud eestiaegse rotaprindiga trükkima hommikvalveraamatuid, mille lõppu lisati usuasjade voliniku vaikival nõusolekul „järjejutuna“ katkend mõnest

⁶⁸ T. Salumäe. Kiriku olemusse kuulub avalik tegevus. – Usk vabadusse: artikleid ja mälestusi Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku osast Eesti iseseisvuse taastamisel. Koost. A. Velliste. Tallinn: EELK Konsistoorium, 2011, lk 252–273.

⁶⁹ T. Pädam, intervjuu 26.10.2018, Tartu.

⁷⁰ J. Bärenson, intervjuu 7.08.2017, Tallinn; T. Paul, intervjuu 19.10.2017, Tallinn.

⁷¹ M. Bourdeaux. Russia: Religion in the Soviet Union, lk 2096.

⁷² P. Vezikov, intervjuu 14.08.2017, Narva.

⁷³ A. V. Bljum. Za kulisami „Ministerstva pravdy“ tajny istorija sovetsoj senzury 1917–1929. Sankt-Peterburg: Akademičeskij projekt, 1994, lk 130.

⁷⁴ Eestile määratud osal käisid järele Heldur Kajaste ja Jaan Bärenson.

⁷⁵ Ühe osalise, Jaan Bärensoni sõnul olevat ametlikuks trükiarvuks olnud 49 eksemplari, kuid tegelikult ilmselt kaks korda nii palju.

adventistlikust raamatust. Koguduseliikmetele anti seejuures mõista, et järjejutud tuleb kokku koguda ja raamatuks köita.⁷⁶

Koostööl põhineva strateegia elluviimisel täitsid tähtsat osa ametlikud vaimulikud õppeasutused – EELK Usuteaduse Instituut (UI) ja aastatel 1957–1960 Tallinnas tegutsenud EEKBL-i usuteaduslik kaugõppeseminar. Hoolimata ametlikust staatusest olid nemadki sunnitud hankima vajaliku eestikeelse õppematerjali ise või selle ise looma, mis polnuks võimalik ilma välisabita – piiri tagant Eestisse jõudnud tekstidega, mida kohapeal tõlgiti. UI-l kui suurimal teoloogilisel õppeasutusel õnnestus võrkeelset vaimulikku kirjandust Soomest posti teel hankima hakata juba 1955. aastast. Nimelt osales peapiiskop Jaan Kiivit sel aastal Helsingis Maailma Rahu-nõukogu kongressil ja esitas seal Tampere piiskopile Eelis Gulinile vastavasisulisel palve, et seejärel juba esimeste raamatutega Eestisse naasta. Esialgu saigi kirjandust hankida vaid nii, et seda paluti isiklikult peapiiskopi nimele saata, misjärel paigutati saabunud trükised UI raamatukokku, kus neid võisid kasutada vaid UI professorid ja üliõpilased.⁷⁷ Et tegu oli võrkeelsete õppematerjalidega, tuli tekstid esmalt eesti keelde tõlkida ning paljundada neist seejärel kirjutusmasinail piisavalt palju koopiaid. Ideaalis saadi igast tõlgitud leheküljest läbi mitme kopeerpaberi kirjutades korrakaheksa eksemplari. Ümberkirjutamisel osalesid nii üliõpilased kui ka õppejõud, lisaks omalaadi kurioosumina ka ametlikult lubatud palgalised masinakirjutajad. Säärane asjaajamise kord lõi juriidiliselt kentsaka olukorra, kus korrakaheksa teineteist välistavad praktikad: võimatus vaimulikku kirjandust ametlikus trükikojas välja anda ja samas luba UI-l seda omal käel paljundada. Samas olukorras oli aastatel 1957–1960 tegutsenud EEKBL-i usuteaduslik kaugõppeseminar.⁷⁸

Kokkuvõttes kujuneski pidevast piiride kompamisest, seadustele osutamisest ja „äkki õnnestub“ meetodist tollane (mitte)ametlik religioonidiplomaatia. Seesugune lähenemine oli vastastikku kasulik, mistõttu on riigiteaduste ja rahvusvaheliste suhete professor Robert Goeckel⁷⁹ kirjeldanud riigi ja kiriku toonaseid suhteid tabavalt „sümfooniana“. Kui legaalsete usuühingute peaeesmärk oli saavutada ja säilitada maksimaalselt kõike, mis oli lubatud, soovis riik vältida religioosse olukorra teravnemist. Seejuures lähtusid võimuesindajad paljuski välispoliitilistest kaalutlustest, soovides näidata Eestit kui riigi läänepoolset piiriala võrdpildina kogu Nõukogude

⁷⁶ T. Kaasik, telefonikõne 23.04.2018.

⁷⁷ R. Saard. „Rõõmustame selle üle...“, lk 844–869.

⁷⁸ Á. Arder. Kus on Árpádi kuningas?: elu eesmärgi otsingud. Tallinn: Logos, 1992, lk 102. Seminari tegutsemise kohta leiab põneva infokillu Árpád Arderi mälestusteraamatust, milles ta märgib: „Saime loa osta rotaator. [...] Tohtisime paljundada kuni 99 eksemplari ilma tsensuurita – ja sellest tiraažist seminarile jätkus. Rotaator liikus käsitsi vändates ja sellel töötas peamiselt Robert Vösu, vändates enam kui 300 000 lk ulatuses. Meie 28 õpikust oli mahuliselt tema kirjutatud kõige rohkem – 1130 lk.“ Kaheldav, kas Arderi väidet „ilma tsensuurita“ saab võtta sõna-sõnalt. Rotaatorid olid ka mitmel kogudusel, kuid need seisid alati kas plommituna või pitseeritud ruumis luku taga ning neid võis kasutada vaid erandkorras usuasjade voliniku loal.

⁷⁹ R. F. Goeckel. Soviet Religious Policy in Estonia and Latvia: Playing Harmony in the Singing Revolution. Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 2018, lk 203.

Liidu religioonivabadusest. Selline rõhuasetus on märgatav nii usuasjade voliniku kui ka KGB arhiivimaterjalides.⁸⁰

Illegaalsete usuühingute suhteid võimudega võiks Goeckeli „sümfoonia“-terminoloogias lähtudes iseloomustada mõistega „disharmonia“. Seda iseloomustas ebaseaduslik staatus ja tegevus ning sellest tulenevalt konfliktid riigivõimuga. Et usuühingutele omistati illegaalne staatus erinevalt, erinesid usuühinguti ka nende põrandaaluse tegevuse eesmärgid. Näiteks löid paljud baptistiliidu liikmed 1961. aastal ususeadustikku sisse viidud täiendavate kitsenduste⁸¹ tõttu ametlikust kirikust lahku ja jätkasid tegevust põranda all. Lahkulöönnute baasil kujunes välja ulatuslik riigivastane usuorganisatsioon nimega Kirikute Nõukogu (Совет церквей)⁸², mille eesmärgiks sai nõukogude võimu usuvaenuliku poliitika rahvusvaheline kajastamine ja selle vastu võitlemine. Peagi lisandus sellele teiste konfessioonide esindajate kutsumine enda rüppe.⁸³

End apoliitilisteks ja patsifistideks pidavatele Jehoova tunnistajatele omistasid poliitilise vastase kuvandi võimud, käsitades nende usutõdedest tulenevat keeldumist astuda sõjaväeteenistusse, osaleda valimistel ning austada riigilippu ja -hümni poliitilise vastuhakuna. Nii arvati Jehoova tunnistajad nõukogudevastase elemendi hulka, keda süüdistati muuhulgas nõukogudevastaste trükiste levitamises ja sidemetes külma sõja aegse vastase, Ameerika Ühendriikidega, kus asus usuliikumise peakorter.⁸⁴

Siinsete Jehoova tunnistajate peamiseks eesmärgiks jäi siiski vaid evangeeliumi kuulutamise ehk pelgalt vaimulik tegevus. Põhieesmärk oli varustada oma kogukonda (1960. aastate lõpus umbes 60 inimest) vajaliku piibliõppematerjali ja muu usukirjandusega, taotlemata oma trükiste puhul massitiraaže. Mitteoikumeenilise usuorganisatsioonina puudus neil koostöö teiste konfessioonidega ja kirjandusest aksepteeriti üksnes ülemaailmse emaorganisatsiooni kirjastatud rangelt konfessioonipõhiseid väljaandeid. Sestap puudus neil erinevalt teistest konfessioonidest oma looming ehk oma eesti teoloogia. Kasutati üksnes tõlkeid, mis muutis vältimatuks

⁸⁰ Aruanded Riikliku Julgeoleku Komitee 2. ja 4. osakonna tööst 1958. aastal. Tallinn: Rahvusarhiiv, 2005, lk 152–153.

⁸¹ 1961. aastal välja antud salajane määrus „Kontrolli tugevdamisest religioossete organisatsioonide üle“, millega kaasnenud juhendis sätestati usklikkonna tegevuse suhtes senisest karmimad nõuded: koguduse registreerimine oli võimalik vaid usuasjade voliniku loal, keelustati noortetöö, keelati ristida alla 18-aastaseid isikuid, kirikutes lubati jutlustada vaid pastoritel ja diakonitel, tõsteti pastorite makse jne.

⁸² Tuntud ka nimega Initsiativniki, Orgkomitee, põrandaalused baptistid.

⁸³ E. Silis. Vai mirušie klusē?: Sibīrijā nomērdēto piemiņai; E. Tuulik, intervjuu 7.11.2017, Skype'i teel; J. Bärenson, intervjuu 7.08.2017, Tallinn; M. Bourdeaux. Religious Ferment In Russia: Protestant Opposition to Soviet Religious Policy. UK: Palgrave Macmillan, 1968; P. Audova, intervjuu 24.09.2017, Valga; P. Vezikov, intervjuu 14.08.2017, Narva; T. Nikolskaya. Human Rights Advocacy of Baptist Initiators. – Changing Societies & Personalities 2017, 1 (4), lk 333–352.

⁸⁴ O. Liivik. Jehoova tunnistajate küüditamine 1951. aastal. Vt <https://communistcrimes.org/et/jehoova-tunnistajate-kuuditamine-1951-aastal> (10.05.2024).

regulaarse ühenduse emaorganisatsiooniga, kust saadi lisaks kirjandusele juhiseid koguduse toimimiseks. Vastu saadeti omakorda šifreeritud andmeid siinsete põrandaaluste koguduste kohta. Raudsele eesriidele vaatamata peeti emaorganisatsioonis nii siinsete liikmete kui ka nende tegevuse üle pidevalt arvet.⁸⁵

Seega erinesid illegaalsete usuühenduste eesmärgid drastiliselt. Kui Jehoova tunnistajad keskendusid rangelt vaimulikule teemaatikale, astus põrandaaluste baptistide Kirikute Nõukogu aktiivselt võimudele vastu, juhindudes seejuures põhimõttest, mille kohaselt ei tohtinud usklikonnal olla riigiga mingisugust sidet. Vältida tuli isegi ametlikku registreeringut ning neid, kes olid selliseks kompromissiks valmis, käsitati reetureina.⁸⁶

Illegaalsetest usuorganisatsioonidest oligi Jehoova tunnistajate ja põrandaaluste baptistide tegevusväli kõige piiratum. Ametlikult keelatuina liigitus nende igasugune tegevus alates ühisest kooskäimisest ebaseaduslikuks ning oli seetõttu KGB teravdatud tähelepanu all. Seda kompenseeriti konspiratiivsema tegevusega, mida iseloomustas hea organiseeritus ja ühtne tegutsemine juhtkonna kontrolli all. Viimane eristas neid enamikust ametlikest kirikutest, kus väiksemad, peamiselt koguduse lihtliikmetest koosnenud rühmad tegutsesid juhtkonna eest varjatult, et mitte ohustada koguduse ametlikku staatust.

Usuühenduste ja nende juhtkondade tegevusest kõneldes tuleb arvestada, et usuelu püsijäämise, selle rikastamise ja evangeeliumi kuulutamise nimel tegutses rida ühenduste aktiivseid lihtliikmeid ka iseseisvalt. Reeglina oli tegemist väiksemate seltskondade, osadus- ja sõpruskondadega kas ühest või mitmest kirikust.⁸⁷ Kõige aktiivsemaks kujunes 1960.–1970. aastatel täiskasvanuks saanud generatsioon, kellega koos said alguse muutused kiriku- ja usuelus laiemalt. Nende noorte inimeste jaoks oli valitsev režiim ainukogetud normaalsus; neil puudus võrdlusmoment teistsuguse eluga, samuti isiklikud kogemused sõjakoledest. See muutis noored riskialtimaks. Julgem piiride kompamine koos üldise uuendusmeelsuse ja sooviga kirikuelu kaasajastada tõi kaasa konflikte vanema ja konservatiivsema generatsiooniga. Peamise erinevusena varasemast liikusid noored kirikumüüride vahelt välja. Loodi kirikubände, kirikutes hakati korraldama rokk-kontserte ja noorteõhtuid, mis kujunesid ajuti erakordselt populaarseks: kirikutesse kogunes arvukalt mitteusklikke, mis oligi üks peamisi eesmärke neid üritusi korraldada.

Selliste sõpruskondade ettevõtmised ei piirdunud üksnes usuvaldkonnaga: panustati ka eestikeelse kirjasõna levitamisse ja eesti kultuuri säilitamisse. Tegutseti selle nimel, et kõik konfessioonid kasutaksid usukirjanduse eesti keelde tõlkimisel

⁸⁵ A. Naaber. E-kiri autorile Lembit Reile vahendusel 19.04.2018; S. Silliksaar, intervjuu 24.09.2017, Maaritsa.

⁸⁶ Sarnast arusaama esindab nõukogu tänini, kuid siiski ühe olulise vahega: riigi vastu enam ei sõdita (ehk kadunud on poliitiline agenda), aga endiselt keeldutakse kogudust registreerimast. Seega on baptistide Kirikute Nõukogu siiani n-ö põrandaalune ehk mitteametlik organisatsioon; P. Vezikov, telefonikõne 24.04.2018.

⁸⁷ Vt L. Altnurme. Interkonfessionaalsed sõpruskonnad Eestis 1970. ja 1980. aastatel. – Eesti oikumeenia lugu. Koost. R. Altnurme. Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu, 2009, lk 177–206.

ühtset teoloogilist sõnavara, milleks korraldati eri konfessioonide esindajate vahel oikumeenilisi kohtumisi (neil kohtumistel osalesid nt Tarmo Soomere, Avo Rosenvald, Heigo Ritsbek, Toivo Pilli, Olav Maran, Albert Ruutsoo, Tiit Pädam jt).⁸⁸ Lisaks panus-tati (välis)eesti kirjanduse ja keealaste väljaannete valmistamisse ja levitamisse. Nii valmis näiteks väikese autokoormatäie jagu Andrus Saareste viiekõitelist „Eesti keele mõistelist sõnaraamatut“, mille tarvis rakendati lausa ettetellimist (igakuist osamakset), et rahaliselt välja tulla. Eriti kurioosne on loo juures tõik, et kogu tiraaž paljundati EKP Keskkomitee maja paljundusmasinaga.⁸⁹

Vaimuliku kirjanduse üllitamise viisid

Usualasest tsensuurist möödahiilimise praktikaid võib vaadelda kui Nõukogude Liidu religioonipoliitika peegelpilti. Kuivõrd religioonialane tsensuur rakendus konfessiooniti erinevalt, erinesid konfessiooniti ka võimalused vaimulikku kirjandust tsensuuri tingimustes välja anda. Piirdun siinkohal ülevaatega kõige olulisematest viisidest, mida kasutati ennekõike trükitud materjalide omandamiseks ja levitamiseks. Käsitlusest jäävad välja näiteks (kristliku) muusika ja audiopiiblite valmistamine-levitamine, noortelaagrite korraldamine jms. Just kasutatud abinõusid ja võimalusi uurides paljastub tollane erakordselt kirju usuelu oma erinevates tahkudes.

Originaaltekstide hankimine

EELK kirjanduslikuks leivaisaks võib kahtlemata nimetada Elmar Salumaad, kes tõlkis väsimatult nii teoloogilist, filosoofilist kui ka ilukirjanduslikku materjali, mida tema ümber koondunud UI üliõpilased ja sõbrad omakorda kirjutusmasinal paljundasid. Erakordselt võimekas literaat-korüfee oli Uku Masing, kelle tõlke- ja kirjatööd hõlmasid veelgi laiemat teemaderingi.

Nagu eespool märgitud, oli väliskirjanduse hankimisel soodsaimas positsioonis UI, millel õnnestus saada Soomest täiesti ametlikult ja regulaarselt võõrkeelset teoloogilist kirjandust juba alates 1955. aastast.⁹⁰ Kõik saadetised ei jõudnud siiski kohale, sest riiki saabuvaid ja riigist välja saadetavaid postipakke kontrollis pisteliselt Glavlitile allunud postitsensor, mis „keelatu“ konfiskeeris.⁹¹ Kuigi ka postieeskirjade järgi liigitus keelatuks vaid „usufanaatiline“, mitte usuline kirjandus, olenes kontrolli tulemus paljuski sellest, mida postipakki kontrollinud ametnik „keelatus“ tõlgendas. Sellest hoolimata jõudis posti teel Eestisse märkimisväärses koguses vaimulikku kirjandust. Posti teed kasutasid raamatute hankimiseks ka eraisikud, tuntuimateks neist Árpád Arder ja Teedy Tüür, kes said sel viisil Ida-Saksamaalt sadu vene- ja saksakeelseid piibleid, mille nad seejärel mujale Nõukogude Liitu edasi toimetasid.⁹²

⁸⁸ J. Bärenson, intervjuu 7.08.2017, Tallinn; H. Ritsbek, intervjuu 19.10.2017, Tallinn.

⁸⁹ T. Pädam, intervjuu 26.10.2018, Tartu.

⁹⁰ R. Saard. „Röömustagem selle üle...“, lk 844–869.

⁹¹ E. Tammer. Punatsensuur: mälestustes, tegelikkuses, reeglites, lk 373 jj.

⁹² Á. Arder. Kus on Arpadi kuningas?, lk 110; E. Tuulik, intervjuu 7.11.2017, Skype'i teel.

Kõige olulisemad kirjanduse vahendajad olid kõigi konfessioonide jaoks aga trükiseid salaja riiki smugeldavad turistid – nii isikliku riski võtnud usklikud inimesed kui ka rahvusvaheliste misjonariorganisatsioonide esindajad. Võtmetähtsusega kanaliks kujunes seejuures 1965. aastast avatud Tallinna-Helsingi laevaliin, mis lõi korraga seniolematu kontakti välismaailmaga. Kuigi seaduse järgi ei olnud usukirjandust keelatud riiki tuua, võis selle avastamisele tollikontrollis järgneda kirjanduse konfiskeerimine ja isiku riigist väljasaatmine, suuremate koguste korral ka vanglakaristus. Võimud põhjendasid kirjanduse konfiskeerimist selle peitmisega (kui see oli peidetud) ja kauba deklareerimata jätmisega, käsitades seda nõnda salakaubana. Tegelikult polnud suuremat vahet, kus kirjandus asus – kui see üles leiti, siis see üldjuhul ka konfiskeeriti.⁹³

Kirjanduse paljundamine

Levinuim meetod trükiste paljundamiseks oli tekstide ümbertippimine kirjutusmasinal. Tegemist oli kättesaadavaima ja peaaegu ainsa viisiga oma mõtteid tSENSuurivabalt levitada, mistõttu see leidis laialdast kasutamist. Et saada ühe ümberlöömisega võimalikult palju koopiaid, pandi kirjutusmasinasse maksimaalne hulk lehti ühes kopeerpaberiga. Olenevalt paberi paksusest oli sel viisil võimalik saada korraga 5–12, kõige sagedamini aga kaheksa koopiat, millest alumised olid küll juba üsna ähmaselt loetavad. Töö tulemuslikkus sõltus paberi paksuse kõrval ka tippija löögitugevusest. Uut ajajärku tähistasid seetõttu elektrilised kirjutusmasinad, mis olid võimsamad ega nõudnud tippijalt enam erilist löögijõudu.

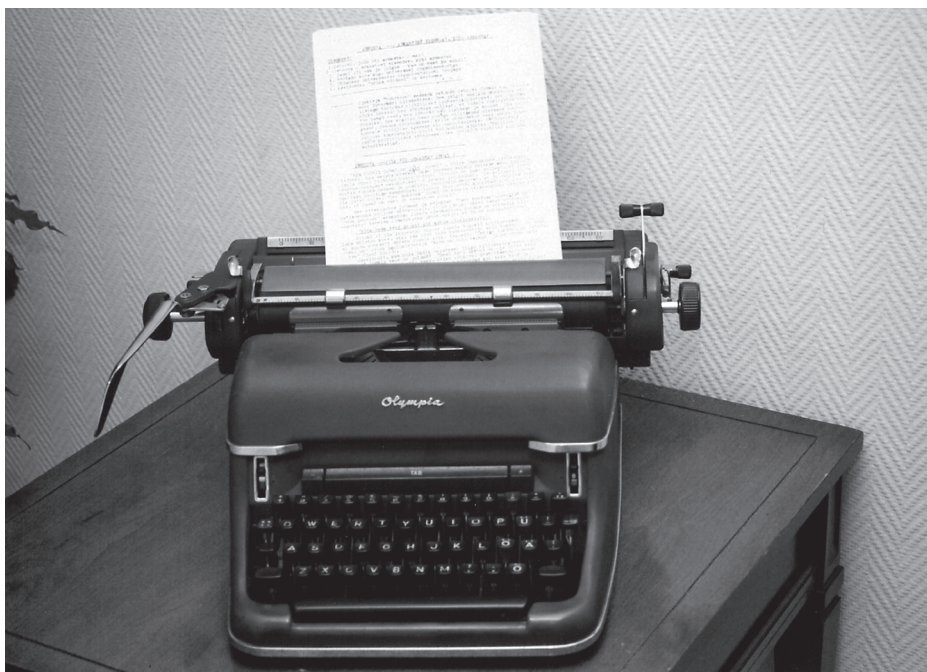
Pärast teksti kirjutusmasinal paljundamist köideti lehed kokku ja edasi liikusid sel moel loodud raamatud, ajakirjad ja muu taoline tarbijate kätte, kellest paljud paljundamisprotseduuri kordasid. Seesugust meetodikat praktiseeriti kuni Eesti iseseisvuse taastamiseni, mistõttu võib kirjutusmasinal paljundamist pidada samizdati sünonüümiks. Selline paljundusviis oli üks ohutumaid võimalusi trükiseid reprodutseerida. Kui algselt olid kõik kirjutusmasinad koos näidislehtedega KGB-s arvel ja jälitatavad, kadus kontroll nõukogude võimu viimastel aastakümnetel aegamisi.⁹⁴

Teiseks võis sellist paljundamist käsitada teatud juhtudel täiesti legaalse tegevusena: üheski õigusaktis ei olnud määratletud, millisest tiraažist algas see müstiline ja kardetud piir, millest alates võis kirjutusmasinal paljundamist käsitleda trükkimisena, mis kuulus tSensori kontrolli alla ja mida tohtis teha üksnes riik. Levis mitmesuguseid oletusi: räägiti nii 49, 50, 70 kui ka 100 eksemplarist. Täit selgust pole selles küsimuses tänapäevani.⁹⁵

⁹³ Soome ajalehe vahendusel tõi Nõukogude Liidu Soome konsulaat erandina välja vaid ühe emakeelse piibli omamise isiklikuks tarbeks, kuid lisan juurde, et tegu pole seaduses sätestatud ega alati kehtiva reeglga, sest selles küsimuses puuduvat Nõukogude Liidul ametlik ja ühtne seisukoht. Vt lähemalt P. Latvala doktoritööst Valoa itään?: kansanlähetyt ja Neuvostoliitto 1967–1973.

⁹⁴ Kontrolli kadumist on maininud mitmed informandid, paigutades seda ajavahemikku 1970.–1980. aastad, nt I. Luide, intervjuu 7.08.2017, Tallinn; P. Audova, intervjuu 24.09.2017, Valga; R. Kask, intervjuu 21.06.2017, Nuutsaku; L. Reile et al, intervjuu 16.07.2017, Tallinn.

⁹⁵ A. Pöder, intervjuu 16.10.2017, Tallinn.

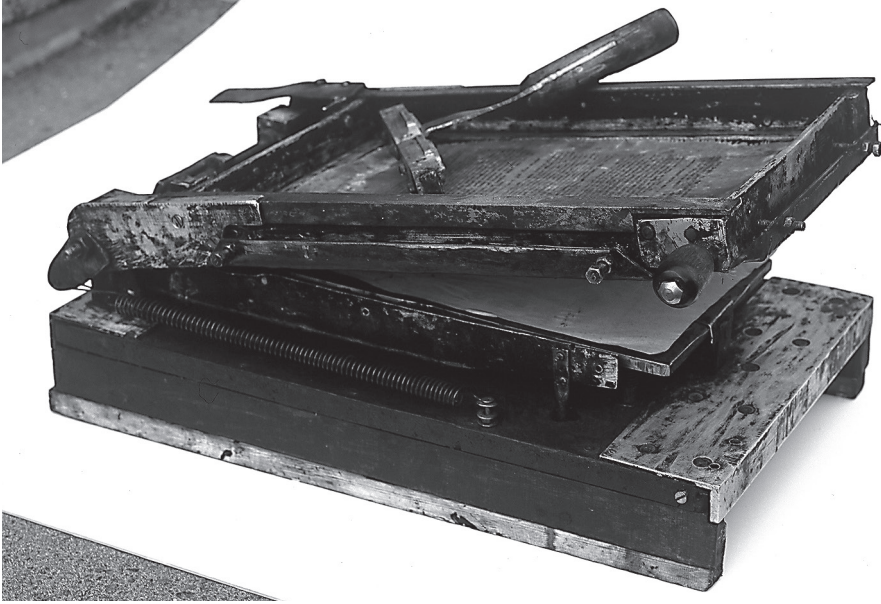
Levinuim paljundusviis kogu Nõukogude aja vältel oli teksti ümbertippimine kirjutusmasinal. Olenevalt paberi paksusest lisati kirjutusmasinasse koos kopeerpaberiga võimalikult palju paberilehti. Enamasti saadi sel moel korraga kaheksa koopiat. Pildil omaaegne kirjutusmasin. Foto: Jehoova tunnistajate arhiiv

Erinevalt kirjutusmasinatest jäid paljundusmasinad kui masstootmisvahendid Nõukogude Liidu lagunemiseni julgeoleku kontrolli alla ja nende loata kasutamine oli illegaalne. Masinate kasutamist kontrolliti rangelt, kuid eri kohtades tehti seda erinevalt, mistõttu varieerusid ka viisid, millega kehtinud kontrollist mööda hiiliti. Peamiselt oli see võimalik üksikisikuile, kes tööalaselt paljundusmasinale ligi pääsesid. Kui kontrolli meetodiks oli täpselt loendatud paberi hulk, siis tehti salajasi paljundusi üksikute lehtedena, mis seejärel praagina maha kanti.⁹⁶ Tartu Füüsika ja Astronoomia Instituudis seevastu asendati paljundusmasina originaalplomm keermega plommiga, mida iga kuu tagant vahetati.⁹⁷

Kõige ohtlikum oli kasutada (ametlikke või mitteametlikke) trükimasinaid ja trükikodasid, mille vahe seisnes eelkõige tootmisvõimsuses. Erinevat trükitehnikat kasutavaid trükimasinaid ehitati ja täiustati mitmes koguduses, kus neid kasutati – arvestades nende kesist, vaid paarisaja-eksemplarist tootmisvõimsust – eelkõige oma väikese kogukonna kirjandusega varustamiseks. Trükikojad seevastu andsid võimaluse välja anda masstoodangut. Kuna trükkimine oli riigi monopol, käsitleti illegaalset trükitegevust kriminaalkuriteona, mille eest määrati vanglakaristus. Võiks

⁹⁶ T. Soomere, intervjuu 16.09.2017, Tallinn.

⁹⁷ V. Jürjo, intervjuu 11.08.2017, Viljandi.

Jehoova tunnistajate isevalmistatud trükimasin, mis võimaldas erinevalt kirjutusmasinal tippimisest välja anda juba sadu eksemplare.

Foto: Jehoova tunnistajate arhiiv

arvata, et ohtlikkuse tõttu olid sellega seotud vaid pörandaalused liikumised. Tegelikuses tegelesid sellega suuremal või vähemal määral erinevatesse konfessioonidesse kuulunud üksikisikud või väikesed seltskonnad, kes olid võtnud isikliku riski, et mitte ohustada vahelejäämise korral oma usuorganisatsiooni ametlikku staatust.

Võimalusi kehtinud reeglitest mööda hiilida leiti eelkõige peaaegu ainsate riiklikus trükikojas legaalsel teel välja antavate vaimulike trükiste, s.o kalendrite ning matuse- ja laululehtede trükkimisel, mille tiraažide üle usuasjade volinikuga alatasa kaubeldi. Kuna enamasti ei saadud volinikult luba kogu taotletava koguse väljaandmiseks, püüti sõlmida salajasi kokkuleppeid trükikoja töötajatega, et nood valmistaksid raha eest ametlikust tiraažist rohkem trükiseid. Selleks seadistati vastavalt ümber trükipressi värvikasutus; näiteks nii, et 3000 eksemplari asemel sai trükkida 5000 eksemplari. Nõndanimetatud üleliigsed 2000 eksemplari vormistati aga praagiks, mis salaja trükikojast välja toimetati.⁹⁸

Arusaadavalt iseloomustab just trükikodadega seonduvat äärmine konspiraatiivsus, sest tegemist oli riigile kuuluva monopoli rikkumise ja selgelt seadusevastase teoga. Illegaalne trükitegevus oli jagatud tööloikudeks paljude isikute vahel, kes valdasid infot üksnes enda ülesande, kuid mitte kunagi terve plaani kohta. See tõttu on üldiselt väheteada, et Narvas tegutses 1970.–1980. aastail vähemalt kaks pörandaalust trükikoda, kus trükiti kümneid tuhandeid venekeelseid piibleid ja lauluraamatuid, lisaks muudki vaimulikku kirjandust. Trükitegevus Narvas algas

⁹⁸ J. Bärenson, intervjuu 7.08.2017, Tallinn.

1967. aastal hektograafia⁹⁹. 1970. aastatel vahetas selle välja juba ofsettrükk¹⁰⁰, mis võimaldas toota palju väiksema vaevaga märksa suuremaid tiraaže. Kõnealusel juhul oli tegemist lausa kirjastusega, mis kandis nime Христианин ja kuulus juba nimetatud põrandaalusele baptisti-usuorganisatsioonile Kirikute Nõukogu.¹⁰¹ Sama organisatsioon tegeles trükkimisega mitmel pool mujalgi, sealhulgas Lätis, kus see viimaks ka vahele jäi.¹⁰²

Nii Narvas kui ka Lätis trükitu oli teadaolevalt vaid venekeelne ja liikus valmimise järel valdavalt edasi itta, kus põud kristliku kirjanduse järele oli eriti terav. Ilma ei jäetud aga ka kohalikku Eesti vene kogukonda.¹⁰³

Et tegemist oli sageli tuhandetesse eksemplaridesse ulatuvate massitiraažidega, vajati selleks ka suuremat kogust toorainet, eeskätt paberit, mille ostmisele oli julgeolek seadnud kindlad piirid: ilma kahtluse alla sattumata oli ühel inimesel võimalik korraga osta ainult üks-kaks pakki paberit. Trükikojale vajalikud kogused küündisid aga tonnideni. Seega tuli olla leidlik ja kasutada olemasolevaid vahendeid, millest üks oli maskeerimine. Riideid vahetades ja võimalikult palju oma välimust muutes õnnestus paberit ostma saadetud inimestel hankida lubatud kogust ilma vahele jäämata mitu korda päevas. Ostetud paber koguti aegamisi hoolikalt välja valitud aadressile kokku ja kui seda oli juba piisaval hulgal, toodi kohale trükimasin ja trükkijad, kes lahkusid alles siis, kui kogu tiraaž oli valmis. Seejärel saabus kohale järgmine seltskond, kes trükitu laiali vedas.¹⁰⁴

Vältimaks vahelejäämist trükiste transportimisel, kasutati erinevaid meetmeid, nagu altkäemaks, autos nähtavale kohale asetatud miilitsamüts või autole paigaldatud lisavedrustus, mis varjas märgatavalt liigrasket koormat. Kõitmine toimus alles sihtkohas.¹⁰⁵

Teenuste sisseostmine ja trükiste ettevalmistamine

Ehkki suurem osa tööst püüti ära teha oma kogukonnas, kasutati (ja sageli lausa vajati) mõne töölõigu puhul kogukonnavälist abi, mida siis vajaduse korral raha eest sisse osteti. Üks sellistest töödest oli raamatute kõitmine ehk spetsiifilisi teadmisi nõudev oskustöö. Enamasti kasutati professionaalseid kõitjaid, kelle põhitöök oli näiteks

⁹⁹ Hektograafia on menetlus dokumentide paljundamiseks, mille puhul kantakse tekst või joonis eritindi või värvilindi abil paberile ning viiakse siis erikihiga kaetud plaadile, millelt saadakse kuni 100 tõmmist. Tänapäeval kasutatakse seda meetodit harva (vt Raamatukogusõnastik). Narvas kasutati želatiini ja sinist värvi (P. Vezikov, intervjuu 14.08.2017, Narva). Samuti on andmeid, et sarnast masinat kasutas 1976.–1977. aasta paiku metodist Jaan Kärner (U. Looris, intervjuu 17.04.2018, Tallinn).

¹⁰⁰ Lametrükimenetlus, mille puhul värv kantakse trükivormilt paberile elastse kattega silindri abil, näiteks kuuluvad siia kummi-, pleki-, rotaprinditrükk (vt Raamatukogusõnastik).

¹⁰¹ P. Vezikov, intervjuu 14.08.2017, Narva; P. Vezikov, telefonikõne 24.04.2018.

¹⁰² E. Silis. Vai mirušie klusē?: Sibīrijā nomērdēto piemiņai; E. Tuulik, intervjuu 7.11.2017, Skype'i teel.

¹⁰³ E. Tuulik, intervjuu 7.11.2017, Skype'i teel.

¹⁰⁴ P. Vezikov, intervjuu 14.08.2017, Narva.

¹⁰⁵ E. Tuulik, intervjuu 7.11.2017, Skype'i teel; P. Vezikov, intervjuu 14.08.2017, Narva; P. Vezikov, telefonikõne 24.04.2018.

diplomitööde jmt köitmine, kuid Nõukogude ajale omaselt võis aeg-ajalt naeratada ka „juhuslik ja ootamatu õnn“, mis võimaldas kõita raamatud haltuura korras ametlikus köitekojas.¹⁰⁶ Lisaks leidis ka aktiivseid koguduseliikmeid, kes selle töö ise selgeks õppisid, millega sai raha kokku hoida ja maandada kogu tegevuse riske.¹⁰⁷

Teine teenus, mida sisse osteti, oli trükiste paljundamine kirjutusmasinal. Selgi puhul kuulus palgaliste hulka kirikuväliseid inimesi, kellest mõnele andis see töö arvestatava lisaissetuleku. Võib tunduda üllatav, kuid mitteusklike jaoks oli tegemist üsnagi populaarse lisateenimise võimalusega.

Hoolimata sellest, et kirjutusmasinal võis tekste omal valikul paljundada igaüks, oli kirjanduse väljaandmine enamasti siiski suuremal või vähemal määral organiseeritud. Tavaliselt ei tegelenud sellega konfessiooni administratsioon, vaid kindlad koguduse lihtliikmed, kes oma tegevusest üldjuhul juhtkonnale aru ei andnud. Samas leidis selliseidki konfessioone, kes andsid trükiseid välja ühtse kogudusena ja juhtkonna täiel teadmisel. Kaks kõige silmapaistvamat usuühendust selles vallas olid legaalse staatusega adventistid ja illegaalse staatusega Jehoova tunnistajad, kes mõlemad mittekumeeniliste usulahkudena andsid välja üksnes konfessioonipõhist kirjandust.

Ainulaadse organiseeritusega paistsid silma adventistid, kes löid kirjanduse väljaandmiseks 1970. aastail kaks mitteametlikku ja seega seaduse silmis salajast komisjoni: õppetüki- ja tõlkekomisjoni ning lisaks veel salajase kirjastusjuhi ametikoha. Õppetükk tähendas piiblitunni õppematerjali, tavaliselt mõne konkreetse piibliraamatu osade kaupa algusest lõpuni läbivõtmist. Selleks jagasid õppetüki-komisjoni kuulunud jutlustajad välja valitud piibliraamatu õppetükkideks ja lisasid neile tõlgetena Ellen White'i¹⁰⁸ kommentaarid.

Tõlkekomisjoni ülesanne oli välja valida tõlgitavad raamatud ning tagada tõlgitud tekstide kvaliteet. Selle jaoks kontrollisid tõlke esmalt üle paar inglise keelt valdavat inimest, misjärel vaadati hoolikalt üle ka tõlke eestikeelne sõnastusviis.¹⁰⁹

Kirjastusjuhi tööülesanne oli korraldada õppetükkide jm kirjanduse valmimistsükkel: õppetükiks valitud piibliraamatu tõlkimine, toimetamine ja trükkijateni viimine, köitmine, kõigi koguduste raamatukogude¹¹⁰ varustamine valminud trükistega, materjali ostmine, tehtud töö eest tasumine jms.¹¹¹

„Soomere firma“

Kui adventikiriku peamine eesmärk oli tagada välja antud trükiste olemasolu igas koguduses, et kindlustada võimalikult paljudele koguduseliikmetele võimalus neid raamatuid lugeda, siis oli end põrandaaluse kirjastamisega Eesti kirikulukku kirjutanud

¹⁰⁶ R. Kask, intervjuu 21.06.2017, Nuutsaku.

¹⁰⁷ A. Laul, telefonikõne 25.03.2018; I. Luide, intervjuu 7.08.2017, Tallinn.

¹⁰⁸ Ellen G. White oli adventliikumise rajajaid, kelle prohvetlikel nägemustel põhineb suur osa adventõpetusest.

¹⁰⁹ R. Kask, intervjuu 21.06.2017, Nuutsaku; A. Laul, telefonikõne 25.03.2018.

¹¹⁰ Kuna kirikute raamatukogud olid keelatud, hoiti raamatuid lihtsalt kirikus kapis või pastori ametikorteris, nagu nt Jõgeval ja Kuressaares.

¹¹¹ R. Kask, intervjuu 21.06.2017, Nuutsaku.

luterlase Tarmo Soomere eesmärk teha lisaks vaimuliku kirjanduse paljundamisele võimalikult paljudele inimestele kättesaadavaks ka kõiksugu muud (ka keelu all olnud) väärtkirjandust, sh luulet, proosat, filosoofiat ja teoloogilist kirjandust.

Soomere aktiivne periood, mil esialgu väikesest ettevõtmisest kasvas välja ulatuslik ja hästi toimiv, tervet Eestit kattev põrandaalune kirjastusvõrgustik, paigutub ajavahemikku 1970. aastate lõpust 1980. aastate keskpaigani. Projekt omandas säärased mõõtmed, et KGB hakkas seda nimetama „Soomere firmaks“. Ajapikku ehitas ta üles võrgustiku palgalistest masinakirjutajatest, köitjatest ja loomulikult klientidest, kellest paljud olid endile sel moel eestikeelset õppematerjali hankivad UI üliõpilased. Iroonilise maigu lisab loole aga tõik, et originaalmaterjal pärines UI enda raamatukogust, kust Soomere seda salamahti Ago Viljari ja Harri Reinu kaudu kätte sai ning paljundas.¹¹²

Soomere sõnul kestis tema aktiivne kirjastustegevus umbes viis aastat, mille jooksul ta suutis välja anda igakuiselt kaks kuni kolm raamatut 8–10 eksemplaris. Välja antud teoste kogumahuks pakub ta umbkaudu 200–250 eri raamatut ja 3000 köidet.¹¹³

Soomere organiseeritud süsteemist levis kirjandust ka väljapoole kristlaskonda, sest välja antava kirjanduse valik oli väga mitmekülgne. Paraku lõppes kõik 1986. aastal KGB sekkumisega, millele eelnesid arreteerimised ja läbiotsimised, sealhulgas Soomere enda juures.¹¹⁴

Kokkuvõte ja järeldused

Artiklis kasutatud materjalid andsid võimaluse vastata akadeemilises maailmas tänini vaidlusi tekitavale küsimusele, milline oli kristliku kirjanduse juriidiline staatus Nõukogude Liidus: uurimistöö tulemused kinnitavad, et seadusega pole selline kirjandus kunagi keelatud olnud. Keelatud oli usupropaganda ning „propagandistlik“, „reaktsiooniline“, „usufanaatiline“ jms kirjandus. Samas oli trükistele hinnangu andmine ja nende liigitamine eeltoodud kriteeriumite alusel läbinisti subjektiivne protsess, mis põhines seda ülesannet täitnud ametnike sisetundel. Olukorras, kus ametnikud juhendasid oma töös eelkõige kommunistliku partei religioonivastases ideoloogiast, liigitati sisuliselt kogu vaimulik kirjandus ideoloogiliselt sobimatuks. Samal põhjusel ei saanud ka Glavlit sellele trükiluba anda, kuna vastutas ideoloogilise puhtuse tagamise eest. Lisaks vajas usukirjandus erinevalt tavakirjandusest ilmutamiseks kahekordset luba: lisaks Glavlitile täiendavat luba usuasjade volinikult, mida õnnestus saada väga harva. Kuna kriteeriumid, mille alusel üht või teist teost keelatuks või mitesobivaks kirjanduseks liigitada, olid sõnastatud kas liiga üldsõnaliselt või mitmeti tõlgendatavana, leidis julgeolek vajaduse korral igast vaimulikust

¹¹² T. Soomere. Tõrvikuid läites. – Usk vabadusse: artikleid ja mälestusi Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku osast Eesti iseseisvuse taastamisel. Koost. A. Velliste. Tallinn: EELK Konsistoorium, 2011, lk 240–251; T. Soomere, intervjuu 16.07.2017, Tallinn.

¹¹³ Samas.

¹¹⁴ Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis, 4. kd, kogud 20–25: 1985–1987, lk 753 jj; T. Soomere, intervjuu 16.07.2017, Tallinn; T. Soomere, telefonikõne 23.04.2018.

teosest midagi, mis mõnele neist kriteeriumitest vastas. Enamasti küll vaid siis, kui seesugust otsust „vaja“ oli.

Niisiis oleks õigem öelda, et tegemist polnud keelatud, vaid pigem taunitud ja ideoloogiliselt ebasobivaks peetud kirjandusega, mille avaldamine läinuks vastuollu valitseva partei religioonivastase suunaga. Kuna vaimulikku kirjandust ja eriti piibleid oli säärase vastuolu tõttu peaaegu võimatu ametlikult välja anda, tekkiski ajapikku arusaam, et selline kirjandus oli seadusega keelatud.

Kõik see kõneleb tsensuuri alalisest, ent samal ajal suhtelisest kohalolust. Artikli jaoks tehtud intervjuud ja läbitöötatud materjalid näitasid, et hoolimata võimuesindajate ametlikust usuvastasest hoiakust paljundati ja levitati kristlikku kirjandust pidevalt n-ö põranda all ja seda mõnikord ka võimuesindajate vaikival teadmisel. Seega näib, et vaimuliku kirjanduse suhtes oldi suhteliselt leplikumad tingimused, et neis ei sisaldu poliitilist agendat.

Ükski küsitletud informantidest ei öelnud, et ta oleks kartnud põrandaaluse kristliku kirjanduse paljundamise eest vangimineku, kuid samas anti endile aru, et tegemist oli n-ö halli ehk ebamäärase alaga, milles tegutsemine võis totalitaarses, avalikult religiooni vastu võitlevas riigis ootamatult illegaalseks osutuda. Seetõttu levitati vaimulikku kirjandust üldjuhul (pool)salaja vastavalt välja kujunenud sisetundele. Suurema muutuse tõi uue generatsiooni pealekasv 1970. aastatel, kes ei peljanud kasutusele võtta julgemaid kirjastamise meetodeid, liikudes hallilt alalt juba selgelt keelatuks. Samal ajal algasid muutused usuelus laiemalt.

Tehtud uurimistöö näitas, et kristliku kirjanduse samizdat vormis väljaandmine oli märksa ulatuslikum nähtus, kui seda seni on arvatud. Kristliku kirjanduse paljundamisega olid seotud ka paljud inimesed väljastpoolt kirikuringkondi ning usklikkond ei piirdunud üksnes usuteemadega; oma panus anti ka ilukirjanduse (sh keelatud kirjanduse) levitamisse, rõhuasetusega kaitsta eesti keelt.

Uuritud allikate ja tehtud intervjuude põhjal on keeruline kindlalt öelda, kas siinse kristlaskonna suurem tegevusvabadus samizdat kirjanduse väljaandmisel oli võimude teadlik otsus või lihtsalt õnnelik juhus. Tänapäev annab sellele kõige loogilisema seletuse Eesti geograafiline positsioon läänepoolse piirialana, n-ö aknana läände, mille kaudu loodeti jätta riigis valitsenud religioonipoliitikast lääneriikidele paremat muljet.

Artikli valmimist on toetanud Tartu Ülikooli Fond Eesti lähiajaloo sihtkapitali stipendiumiga ja Tartu Ülikooli sihtasutus Tartu Raefondi stipendiumiga.